

PAUL CROSSLEY (1945–2019)

11 grudnia 2019 roku w Londynie zmarł prof. Paul Crossley (ur. 19 lipca 1945), jeden z najwybitniejszych badaczy architektury gotyckiej i niestrudzony propagator polskiej historii, nauki i najszerzej rozumianej kultury. Subtelny znawca sztuk plastycznych, próbujący sił w akwareli, ale też w muzyce, którą praktykował jako uzdolniony pianista-amator, pasjonat sportu, a w szczególności krykieta, swoją wszechstronną formację intelektualną zawdzięczał pobytowi w katolickiej szkole dla chłopców w Downside. Ta zasłużona placówka edukacyjna została założona w 1617 roku przez angielskich i walijskich benedyktynów przebywających na uchodźstwie w Douai we Francji, skąd w 1795 roku została przeniesiona do Anglii, gdzie jej siedzibą stał się prywatny dom jednego z dawnych uczniów – sir Edwarda Smythe’a w Shropshire. W 1814 roku przeniesiono ją do Downside Abbey w południowo-zachodniej Anglii w Stratton-on-the-Fosse, pomiędzy Bath, Frome, Wells i Bruton. Katolickie wyznanie i wykształcenie wyróżniały Paula w rodzinnej Anglii i pozwalały na subtelniejsze rozumienie architektury średniowiecznej w kontekście jej funkcji liturgicznych, symboliki i zależności od współczesnej teologii. Jak podkreślił jeden z jego uczniów, Matthew Reeve (Queen’s University): „badania Paula Crossleya od samego początku prezentowały absolutnie całościowy obraz sztuki późnośredniowiecznej”¹. Choć w Downside rozwinęła się wrażliwość estetyczna przyszłego badacza sztuki średniowiecznej, to równie wyraźnie zarysowany talent retoryczny skłonił go do rozpoczęcia studiów prawniczych w Trinity College w Cambridge (1963)². Mimo objęcia funkcji przewodniczącego związku miejscowych studentów, po dwóch latach zmienił kierunek i rozpoczął studia z historii sztuki, które ukończył

w 1967 roku. W czasie przygotowań do doktoratu, los zetknął go z Georgem Zarneckim (Jerzym Żarneckim), wicedyrektorem Courtauld Institute of Art w Londynie, który został jego opiekunem naukowym i mentorem. Młody Crossley zaprzyjaźnił się wówczas z Peterem Kidsonem, najwybitniejszym i najbardziej wpływowym w swoim pokoleniu brytyjskim badaczem architektury gotyckiej, który – chociaż o pokolenie starszy (ur. 1925) – zmarł zaledwie dziesięć miesięcy przed nim (10 lutego 2019). Paul powoływał się na Kidsona bardzo często i zawsze z atencją, używając jedynie inicjałów – „P.K.”³.

Trudno powiedzieć, co zdecydowało, że Zarnecki zaproponował doktorantowi niemającemu żadnych związków z Europą Środkowo-Wschodnią egzotyczny, a z punktu widzenia organizacyjnego wręcz karkołomny temat z za żelaznej kurtyny. Kluczowe było zapewne to, że ów najbardziej uznany badacz sztuki romańskiej w Wielkiej Brytanii ukończył studia na Uniwersytecie Jagiellońskim (1938) i pozostał gorącym, polskim patriotą. Punktem wyjścia stała się nieco zapomniana koncepcja Nicolausa Pevsnera o obecności w architekturze ceglanej Niżu Bałtyckiego rozwiązań zaczerpniętych z gotyku angielskiego. Zarnecki omówił ze znajomymi przez telefon warunki pobytu Crossley’a w Polsce, a kluczowe miało okazać się spotkanie na dworcu głównym w Krakowie z „kobietą w zielonym berecie”, która miała zaprowadzić młodego Anglika do prof. Lecha Kalinowskiego. Pobyt okazał się nad wyraz owocny i odcisnął na Crossley’u silne piętno – do końca życia wspominał „Lecha” z największą atencją, Kraków i zapoznanych w nim przyjaciół z ogromnym wzruszeniem, a Polskę ze szczególną sympatią. Szybko opanował podstawy języka i zebrał materiały do dysertacji, którą poświęcił architekturze sakralnej na dworze Kazimierza Wielkiego. Jak napisał Paul Kindson: „jego wybór tematu badań był prawie jak skok w ciemną otchłań”⁴. Sugestywna wizja fundacji architektonicznych wielkiego władcy została oparta nie tylko na badaniach źródłowych i szczegółowych

¹ M. REEVE, [recenzja] *Zoë Opačič and Achim Timmermann, eds., Architecture, Liturgy and Identity: Liber Amicorum Paul Crossley. (Studies in Gothic Art 1.)*, Turnhout: Brepols, 2011. Paper. Pp. xvi, 334; 188 black-and-white figures. €80. ISBN: 978-2-503-53167-0. *Zoë Opačič and Achim Timmermann, eds., Image, Memory and Devotion: Liber Amicorum Paul Crossley. (Studies in Gothic Art 2.)* Turnhout: Brepols, 2011. Paper. Pp. vii, 287; 137 black-and-white figures. €80. ISBN: 978-2-503-53168-7. doi:10.1017/S0038713414001341, „Speculum”, 89, 2014, 3, s. 813.

² <https://courtauld.ac.uk/professor-paul-crossley-1945-2019> (do-step: 15.11.2020).

³ P. CROSSLEY, P. DRAPER, *Professor Peter Kidson: 23 August 1925 – 10 February 2019*, „The Journal of the British Archaeological Association”, 172, 2019, s. 176–178.

⁴ P. KIDSON, *Paul Crossley as a Student*, [w:] *Architecture, Liturgy and Identity. Liber Amicorum Paul Crossley*, red. Z. Opačič, A. Timmerman, Turnhout 2011, s. XII.

Prof. Paul Crossley z grupą studentów Instytutu Historii Sztuki UJ w krużgankach opactwa Westminster (2015); fot. M. Walczak

studiach morfologicznych, ale też na doskonałej znajomości materiału porównawczego, w stopniu, na jaki chyba nikt w ówczesnej Polsce nie mógłby sobie pozwolić. Crossley świetnie znał architekturę gotycką, miał możliwość bezpośredniego zapoznania się z najważniejszymi budowłami w Europie Środkowo-Wschodniej, a dostęp do najnowszych publikacji nie stanowił dla niego problemu.

Temat dysertacji był potencjalnie niebezpieczny, bowiem mógł narazić Paula na trudności ze znalezieniem pracy odpowiadającej jego wiedzy i aspiracjom. Szczęśliwie jednak, dzięki wstawiennictwu Kidsona u Reginalda Dodwella, we wrześniu 1971 roku Crossley otrzymał posadę wykładowcy na Uniwersytecie w Manchesterze⁵. W 1990 roku przeniósł się do Instytutu Courtaulda w Londynie, w którym otrzymał stanowisko profesora (2002) i pozostał na nim do przejścia na emeryturę (2011). Wyrazem uznania stało się przyznanie mu w 2012 roku prestiżowej profesury gościnnej Felixa Slade'a na Uniwersytecie w Cambridge. Przez osiem tygodni gościł wówczas w macierzystym Trinity College wykład na jeden z wielkich tematów historii sztuki: *The Gothic Cathedral: A New Heaven and a New Earth*. Wyrazem uznania, nie tylko w rodzinnym kraju, stała się profesura gościnna na Uniwersytecie w Lipsku

⁵ Ibidem.

(2000), w powołanym do życia w 1995 roku Geisteswissenschaftliche Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas. Ten zasłużony ośrodek realizował wówczas szeroko zakrojony projekt *Die Jagiellonen und ihre Bedeutung für Kunst und Kultur Mitteleuropas (1450–1550)*, któremu patronował Robert Suckale, najwybitniejszy niemiecki historyk sztuki mediewista i jeden z najlepszych znawców architektury gotyckiej. Natomiast *spiritus movens* przedsięwzięcia był Jiří Fajt, czeski historyk sztuki osiadły w Berlinie. Dzięki nim w prace GWZO włączyło się wówczas wielu badaczy z Czech i Węgier, dla których Crossley był naturalnym sprzymierzeńcem, uczonym, który jak nikt inny w Europie Zachodniej rozumiał specyfikę sztuki we wschodniej części kontynentu, wciąż nieprzebadanej w wystarczający sposób. W 2006 roku został on poproszony o wygłoszenie wykładu na otwarciu wystawy *Sigismundus. Rex et Imperator* w Muzeum Sztuki Pięknych w Budapeszcie. Tekst wystąpienia został opublikowany jedynie w wersji skróconej, jest więc tym bardziej znamienne, że rozpoczyna go anegdota z czasów pobytu w Krakowie: „Z mojego doświadczenia, Węgry zawsze były «szarą eminencją» późniejszego okresu europejskiej sztuki średniowiecznej – krajem o wyrafinowanej, ale tajemniczej kulturze. Kiedy wiele lat temu jako student przebywałem w Krakowie, mój polski profesor, zapytany o jakies szczególnie wybitne dzieło sztuki późnośredniowiecznej lub wczesnorenesansowej w Polsce, zwykł był odpowiadać ze z trudem ukrywaniem zachwytem: «Ah, to jest węgierskie». Ale to, jak, dlaczego albo kiedy to było węgierskie, zawsze pozostawało tajemnicą. Teraz, dzięki wystawie *Sigismundus. Rex et Imperator*, kluczowy wkład Węgier w międzynarodową „sztukę dworską” cywilizacji chrześcijańskiej okresu późnego średniowiecza i wczesnego renesansu został wspaniale doceniony”⁶.

W latach 2000–2011 Paul Crossley był redaktorem naczelnym „Journal of the Warburg and Courtauld Institutes”, wchodził też w skład komitetów redakcyjnych „The Burlington Magazine” (Londyn) i „Umění” (Praga) oraz serii wydawniczej *Architectura Medii Aevi* wydawnictwa Brepols (Turnhout). Był zaangażowany w pracę wielu organizacji i stowarzyszeń naukowych, takich jak British Archaeological Association (pełnił funkcję wiceprezesa), Society of Antiquaries, British Academy i Polskiej Akademii Umiejętności (był jej członkiem zagranicznym). Choć w tej ostatniej z oczywistych względów nie gościł zbyt często, to jednak dwukrotnie jego wykłady na posiedzeniach Komisji Historii Sztuki zgromadziły tłumy. 19 października 2000 roku powrócił do zagadnienia związków fundacji architektonicznych Kazimierza Wielkiego ze sztuką dworską Karola IV Luksemburskiego w ważnym odczytce *Bohemia sacra and Polonia sacra. Liturgy and History in Prague and Cracow Cathedrals*, opublikowanym rok później w „Folia Historiae Artium”⁷. Natomiast 11 grudnia

⁶ P. CROSSLEY, *Emperor on the World Stage*, „The Hungarian Quarterly”, 182, 2006, s. 3.

⁷ Idem, „Bohemia Sacra” and „Polonia Sacra”. *Liturgy and History in Prague and Cracow Cathedrals*, „Folia Historiae Artium”, 7, 2001, s. 49–69.

2008 roku zaprezentował zgola odmienną problematykę retoryczności architektury XII wieku w wystąpieniu *Ductus. Chartres cathedral and high medieval rhetoric*, które niestety nie zostało opublikowane w Polsce⁸. Z punktu widzenia popularyzacji badań nad sztuką w średniowiecznej Małopolsce fundamentalne znaczenie miało zorganizowanie – z jego inicjatywy i z jego zasadniczym udziałem – zagranicznej konferencji British Archeological Association w Krakowie (2011). W spotkaniu tym zostały skonfrontowane pomysły i postawy badawcze historyków sztuki i archeologów polskich i zagranicznych, nie tylko brytyjskich, w tym tak wybitnych jak Eric Fernie. Jego plonem stał się osobny zeszyt „Transactions”, wydawanych przez to zasłużone stowarzyszenie, które – co warto przypomnieć – zostało założone w 1843 roku w celu ochrony i popularyzacji „starożytności” brytyjskich⁹.

Dorobek naukowy Paula Crossley’a jest skromny, jednak tylko jeśli mierzyć go liczbą publikacji. Tym, którzy kształtują systemy ocen działalności naukowej, warto uświadomić, że ten szczególnie wpływowy i otaczany uwielbieniem uczniów badacz opublikował zaledwie osiem artykułów w czasopiśmie naukowych, wliczając krótkie sprawozdanie z czasów doktoranckich oraz tłumaczenie jednego z tekstów konferencyjnych na język polski¹⁰. Należał on do tych „starych mistrzów”, którzy siadali do pisania jedynie wówczas, kiedy zyskiwali pewność, że mają do powiedzenia coś nowego i ważnego.

Trudno wyliczyć, ile nowych dróg badawczych otworzyła jego rozprawa doktorska. Dla polskich historyków i historyków sztuki nowością była przede wszystkim szeroka perspektywa sztuki dworskiej i pokazanie fundacji architektonicznych jako ważnego elementu składowego działań propagandowych Kazimierza Wielkiego oraz kluczowe źródło inspiracji dla przedstawicieli elit Królestwa Polskiego¹¹. Crossley trafnie zdiagnozował szereg zjawisk, które przez rodzimych badaczy były uważane za „provincialne” i w udany sposób zaaplikował do nich metodologię rozwiniętą w latach sześćdziesiątych XX wieku przez Roberta Branner’a. Ten amerykański mediewista w przekonujący sposób pokazał, jak nowy styl *rayonnant*

został wykreowany i rozpowszechniony w kręgu dworu Ludwika IX jako *Court Style*¹². Doktorat Crossley’a został opublikowany w wydawnictwie Zamku Królewskiego na Wawelu dopiero w 1985 roku, ale na szczęście w wersji dwujęzycznej. Poza tym badacze już wcześniej mieli możliwość zetknięcia się z wynikami jego badań, nie tyle dzięki nielicznym publikacjom, ile przede wszystkim dzięki kontaktom osobistym. Crossley wrócił do Wielkiej Brytanii odmieniony, uznając za ważną część swojej misji życiowej otwarcie humanistyki na niemal nieznaną „młodsza Europę”. Co bardzo znamienne, w tym samym czasie inny wybitny Brytyjczyk, Norman Davis, zaczął pisać *Europe: A History*, w której upomniał się o przywrócenie do świadomości mieszkańców zachodniej części Starego Kontynentu dziejów jej środkowej i wschodniej części¹³. Brytyjska historia sztuki, a w szczególności powojenne badania nad architekturą średniowieczną, były bardzo silnie nacechowane nacjonalizmem, a jej najwybitniejsi przedstawiciele, tacy jak John Harvey, Nickolaus Pevsner czy Jean Bony koncentrowali się niemal wyłącznie na Wyspach Brytyjskich, okazjonalnie uwzględniając najważniejszy materiał z Francji¹⁴. Jak napisali w serdecznym pożeganiu pracownicy i studenci Instytutu Courtaulda: „poprzez swoje nauczanie i publikacje na temat architektury Kazimierza Wielkiego w Polsce, angielskich wpływów w regionie bałtyckim i Karola IV w Pradze, [Crossley] sam jeden przekształcił pojmowanie architektury średniowiecznej w świecie anglojęzycznym – z perspektywy angielsko-francuskiej na paneuropejską”¹⁵.

Jednym z najważniejszych dokonań Crossley’a było przygotowanie uzupełnionego i zaktualizowanego wydania podręcznika architektury gotyckiej autorstwa Paula Frankla w serii *Pelican History of Art*. Ta monografia powstała bezpośrednio po II wojnie światowej, ale ukazała się dopiero w 1962 roku, kilka miesięcy po śmierci autora w wieku 83 lat, przynależy więc do intelektualnego świata humanistyki niemieckiej lat dwudziestych i trzydziestych XX wieku¹⁶. Frankl był wyznawcą heglowskiego modelu badań historycznych i koncentrował się na „wewnętrznym”, jakby samoistnym rozwoju stylów, w związku z czym nie interesowały go tak oczywiste dla współczesnych badaczy architektury kwestie, jak na przykład wpływ liturgii albo ekonomii na formę budowli. Ponadto nie prowadził nigdy studiów morfologicznych,

⁸ Idem, *Ductus and memoria: Chartres Cathedral and the Workings of Rhetoric*, [w:] *Rhetoric beyond Words: Delight and Persuasion in the Arts of the Middle Ages*, red. M. Carruthers, Cambridge 2010 (= Cambridge Studies in Medieval Literature, 78), s. 214–249.

⁹ *Medieval Art, Architecture and Archaeology in Cracow and Lesser Poland*, red. A. Rożnowska-Sadraei, T. Węclawowicz (= The British Archeological Association Conference Transactions, 37), London 2014.

¹⁰ P. CROSSLEY, *Katedra krakowska na tle czternastowiecznego gotyku w Europie Środkowej*, „Sprawozdania o/ PAN w Krakowie”, 18, 1975, 1, s. 139–141; idem *Powrót do lasu: architektura naturalna i niemiecka przeszłość w czasach Dürera*, tłum. J. Lubos-Kozieł, A. Kozieł, „Dzieła i Interpretacje”, 2, 1994, s. 119–126.

¹¹ Idem, *Gothic Architecture in the Reign of Casimir the Great. Church Architecture in Lesser Poland 1320–1380*, Kraków 1985 (= Biblioteka Wawelska, 7).

¹² R. BRANNER, *St. Louis and the Court Style in Gothic Architecture*, London 1965; M. COHEN, *Branner’s “Court Style” and the Anxiety of Influence*, [w:] *Medieval Art and Architecture after the Middle Ages. Debates in the Historiography of medieval Architecture*, red. J.T. Marquardt, A.A. Jordan, Newcastle 2009, s. 218–245.

¹³ N. DAVIES, *Europe: A History*, Oxford 1996.

¹⁴ M. REEVE, [recenzja] *Zoe Opačić and Achim Timmermann*, s. 812 (jak w przyp. 1).

¹⁵ <https://courtauld.ac.uk/professor-paul-crossley-1945-2019> (dostęp: 15.11.2020).

¹⁶ P. CROSSLEY, *Introduction*, [w:] P. FRANKL, *Gothic Architecture*, red. P. Crossley, New Haven–London 2000, s. 7.

a jednostkowe dzieła były dla niego bardziej bytami idealnymi czy konstruktami teoretycznymi niż materialnymi strukturami. Zadanie Crossley'a było trudne, musiał bowiem uszanować strukturę tekstu i dobór materiału, a mógł ingerować tylko w przypisy. W konsekwencji, część z nich zyskała kształt not katalogowych, czy wręcz miniaturowych monografii poszczególnych budowli i zagadnień i można je czytać niezależnie od tekstu głównego. Można nawet powiedzieć, że składają się one na jego autorską wizję rozwoju architektury od połowy XII do początku XVI wieku. Klamrą spinającą te dwie narracje, różniące się skrajnie odmiennym podejściem do przedmiotu badań, jest Wstęp, w którym Crossley zawarł obiektywną ocenę dorobku Frankla, a z drugiej strony szereg postulatów do przyszłej „idealnej” syntezy. Jak napisała Svetlana Alpers z lekką goryczą: „Błyskotliwość [...] edytorska sprawia, że zdajemy sobie sprawę, iż problem stworzenia podstaw dla wizualnej percepcji architektury nadal nie został rozwiązany”¹⁷. Trzeba też podkreślić, że przygotowanie tej publikacji otworzyło Crossley'a na badania nad historią historii sztuki. Opublikował na ten temat kilka przenikliwych studiów poświęconych m.in. Franklowi, Nicolausowi Pevsnerowi, roli badań nad średniowieczem w *oeuvre* Ernsta Gombricha, a także badania nad ikonografią architektury¹⁸.

Myślenie Crossley'a zdominował paradygmat nieustannego poszerzania pola badań, nawet ze szkodą dla geografii historycznej czy klarowności wywodu. Widać to dobrze w przygotowanej przez niego z wielką starannością recenzji podręcznika *Architektura gotycka w Polsce*, wydanego przez Instytutu Sztuki PAN w 1992 roku. Komentując przyjęty w nim maksymalistyczny zakres terytorialny, podkreślał, że: „korzyści z ograniczenia geograficznego zasięgu syntezy do obecnych granic Polski daleko przeważają nad przypadkowością współczesnych podziałów. Wiele wybitnych zabytków architektury gotyckiej na północnych i zachodnich ziemiach obecnej Polski nie było polskimi w żadnym kulturowym czy instytucjonalnym

sensie, lecz ignorowanie ich z tego powodu byłoby szaleństwem”. Natomiast włączenie ziem wschodnich: „może nie jest logiczne geopolitycznie, ale z punktu widzenia historii sztuki przynosi czysty zysk”¹⁹.

W dorobku Crossley'a można wskazać kilka wątków przewodnich, takich jak obecność wpływów angielskich na kontynencie, a w szczególności w Europie Środkowej. Jak już pisałem, to zagadnienie było punktem wyjścia jego rozprawy doktorskiej i najwyraźniej nurtowało go przez całe życie. Był jednak mistrzem analizy, subtelnym znawcą szczegółów, a jego doświadczenie życiowe i szerokość spojrzenia umożliwiały mu oglądanie świata we właściwej perspektywie²⁰. Większość rzekomych świadectw „angielskiej kolonizacji” artystycznej zweryfikował negatywnie i uznał za efekt przenoszenia wzorów i schematów kompozycyjnych w szkicownikach. Nieliczne, które uważał za faktycznie zależne od „stylu dekoracyjnego”, jak sklepienia w kościele Maria am Gestade w Wiedniu, uznał za ślad wędrówek artystycznych²¹. Nawet najbardziej angielski z angielskich – łuk w kształcie oślego grzbietu – chciał widzieć jako motyw wprowadzony niemal jednocześnie w kilku ośrodkach artystycznych po obu stronach kanału La Manche²². Ze względu na swoje *curriculum vitae* był jak nikt inny predysponowany do próby udzielenia odpowiedzi na jedno z kluczowych pytań mediewistyki historycznoartystycznej: czy Piotr Parler był w Anglii?²³

W dorobku Crossley'a sporo jest jednostkowych studiów niepowiązanych tematycznie, które trafiają „w punkt” i zadziwiają trafnością spojrzenia i umiejętnością doboru argumentów. Przykładem może być jedno z najlepiej znanych i najczęściej cytowanych – wystąpienie na Kongresie International Committee of the History

¹⁷ S. ALPERS [recenzja], *Gothic Architecture, Paul Frankl, revised by Paul Crossley*, Yale University Press: *The Pelican History of Art*, 2000, „The Key Reporter”, 67, 2001, nr 1, s. 13.

¹⁸ P. CROSSLEY, „The Soldier of Science? Paul Frankl and the Gothic Cathedral, [w:] *Magistro et Amico amici discipulique: Lechowi Kalinowskiemu w osiemdziesiątce urodzin*, red. J. Gadomski et al., Kraków 2002, s. 23–34; idem, „Der Soldat der Wissenschaft? Paul Frankl und die gotische Kathedrale, [w:] *100 Jahre Kunstgeschichte an der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg: Personen und Werke*, red. W. Schenkluhn, Halle 2004, s. 71–82; idem, *Introduction*, [w:] *Reassessing Nikolaus Pevsner*, red. P. Draper, Aldershot 2004, s. 1–25; idem, *Bristol Cathedral and Nikolaus Pevsner: Sondergotik in the West Country*, [w:] *The Medieval Art, Architecture and History of Bristol Cathedral. An Enigma explored*, red. J. Cannon, B. Williamson, Woodbridge 2011, s. 148–185; idem, *Gombrich and the Middle Ages*, [w:] *Setkávání; studie o středověkém umění věnované Kláře Benešové*, red. J. Chlíbec, Z. Opačić, Praha 2015, s. 53–67.

¹⁹ P. CROSSLEY [recenzja], T. MROCZKO, M. ARSZYŃSKI (red.), *Architektura Gotycka w Polsce*, Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 1995, „Biuletyn Historii Sztuki”, 60, 1998, s. 487.

²⁰ P. CROSSLEY, S. BECKER-HOUNSLOW, *England and the Baltic: New Thoughts on Old Problems*, [w:] *England and the Continent in the Middle Ages: Studies in Memory of Andrew Martindale*, red. J. Mitchell, M. Moran, Stamford 2000 (= *Harlaxton Medieval Studies*, 8), s. 113–128; P. CROSSLEY, *Lincoln and the Baltic: The Fortunes of a Theory*, [w:] *Medieval Architecture and Its Intellectual Context: Studies in Honour of Peter Kidson*, red. P. Crossley, E. Fernie, London 1990, s. 169–180.

²¹ Idem, *Wells, the West Country, and Central European late Gothic*, [w:] *Medieval Art and Architecture at Wells and Glastonbury*, red. N. Coldstream, P. Draper, Leeds 1981 (= *The British Archaeological Association Transactions*, 4), s. 81–109.

²² Idem, *Salem and the Ogee Arch*, [w:] *Architektur und Monumentalskulptur des 12. – 14. Jahrhunderts: Produktion und Rezeption; Festschrift für Peter Kurmann zum 65. Geburtstag = Architecture et sculpture monumentale du 12e au 14e siècle: production et réception; mélanges offerts à Peter Kurmann à l'occasion de son soixante-cinquième anniversaire*, red. S. Gasser, Ch. Freigang, B. Boerner, Bern 2006, s. 321–342.

²³ Idem, *Peter Parler and England: A Problem Revisited*, „Wallraf-Richartz-Jahrbuch”, 64, 2003, s. 53–82.

of Arts w Berlinie (1992), poświęcone motywom leśnym w kulturze wizualnej krajów niemieckich u schyłku średniowiecza. Crossley powiązał w nim różne przedstawienia składające się na ikonosferę późnośredniowiecznej Europy, przekraczając przy tym symboliczną granicę linii Alp. Wykazał, że u ich źródła leżało przekonanie o leśnych, drewnianych początkach wszystkich ludzkich aktywności, a w szczególności umiejętności budowania, wywodzące się przede wszystkim z *Metamorfoz* Owidiusza i traktatu o architekturze Witruwiusza. W architekturze późnogotyckiej sięgano powszechnie do tej tradycji literackiej, szczególnie po odnalezieniu w 1455 roku i upowszechnieniu rękopisu *Germanii* Tacyty²⁴. Tekst ten został wydany drukiem już w 1473 roku w Norymberdze i w 1500 roku w Wiedniu, a potem jeszcze kilkakrotnie w początku XVI wieku w różnych krajach i oficynach drukarskich. Znajdują się w nim opisy leśnego trybu życia Germanów, którzy nie budowali świątyń, ale czcili swoich bogów w lasach i gajach, a ołtarze umieszczali na wyciętych w ostępach leśnych polanach, bez żadnych ścian ani barier²⁵.

Michael Kauffmann, charakteryzując skutki zatrudnienia Paula Crossley'a w Instytucie Courtaulda, napisał dosadnie: „Instytutowi dostał się bez wątpienia gwiazdor”²⁶. Faktycznie, uczony prędko stał się gwiazdą przyciągającą studentów, a rzesza jego doktorantów rozjechała się po świecie, wcielając w życie naukową otwartość i postawę badawczą promotora. O skali tego oddziaływania świadczy dwutomowa *Liber Amicorum* pod redakcją Zoë Opačić i Achima Timmermanna, przygotowana siłami uczniów i przyjaciół Mistrza z okazji jego przejścia na emeryturę. Znalazło się w niej ponad pięćdziesiąt tekstów różnych badaczy, w tym najwybitniejszych przedstawicieli badań nad sztuką, a w szczególności architekturą średniowieczną. Sądzę, że siła tego oddziaływania zasadzała się przede wszystkim na niezwyklej otwartości Crossley'a, jego legendarnej życzliwości i uprzejmości. Każdy, kto zetknął się z nim osobiście, odnosił wrażenie, że to spotkanie jest dla interlokutora wprost niebywałym szczęściem, co więcej, że marzył o nim od zawsze. Nawet w czasie niezobowiązujących *small talks* Paul zasypywał przypadkowo spotkanych kolegów po fachu okrzykami w rodzaju:

„it's splendid” albo „wonderfull”, a wyczuwalna szczerłość sprawiała, że natychmiast zjednywał sobie sympatyków. Wspomnienie o nim na stronie internetowej The Courtauld Institute of Art kończy się słowami: „Będzie go nam ogromnie brakować, ale nie zapomniemy go”²⁷.

Marek Walczak
Uniwersytet Jagielloński

²⁴ Idem, *The Return to the Forest: Natural Architecture and the German Past in the Age of Dürer*, [w:] *Künstlerischer Austausch. Akten des XXVIII Internationalen Kongresses für Kunstgeschichte*, t. 2, Berlin 1993, s. 71–80; por. też D.R. KELLEY, *Tacitus noster: The Germania in the Renaissance and Reformation*, [w:] *Tacitus and the Tacitean Tradition*, red. T.J. Luce, A. Woodman, Princeton 1993, s. 152–167; J. RIDE, *L'image du Germain dans la pensée et la littérature allemandes de la redécouverte de Tacite à la fin du XVIème siècle*, t. 1–2, Lille–Paris 1977; R. BORK, *Late Gothic Architecture. It's evolution, Extinction, and Reception*, Turnhout 2018, s. 226, 254, 266.

²⁵ P. CROSSLEY, *The Return to the Forest*, s. 74 (jak w przyp. 24).

²⁶ M. KAUFFMANN, *Paul Crossley at the Courtauld Institute*, [w:] *Architecture, Liturgy and Identity*, s. XIV (jak w przyp. 4).

²⁷ <https://courtauld.ac.uk/professor-paul-crossley-1945-2019> (dostęp: 15.11.2020).